

UO'K: 81'37+81'33

EVFEMIZMLARNING O'RGANILISH TARIXI

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЭВФЕМИЗМОВ

THE HISTORY OF THE STUDY OF EUPHEMISMS

Gulamova Dilobar Imamkulovna
Osiyo Xalqaro universiteti assistent o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada jahon tilshunosligidagi evfemizm lingvistik vositasining kelib chiqishi, shu mavzuning o'rganilish tarixi, evfemizm mavzusida tadqiqot olib brogan o'zbek, rus va Yevropa tilshunos olimlarilib brogan tadqiqotlar, evfemizmlarning ijtimoiy munosabatlarda qo'llanilishi, ularning uslubiy xoslanishi kabi hodisalar yoritib berilgan. Nutq madaniyati doirasida evfemizmlardan foydalanishning ijobiy hamda nutqning asl mohiyatini to'raligicha yoritib berishni mavhumlashtirgan salbiy tomonlariga ham ahamiyat qaratiladi. Maqolada evfemizmni ko'p qirrali etnik hodisa sifatida yoritishga harakat qilgan E.A.Agayan, O.N.Turbachevlarning ma'lum guruh, mentalitet doirasida ushbu jarayonni tadqiq etganligi, O.N.Turbachev Yevropa ovchilari va ov mavsumi bilan bog'liq evfemizmlarning Shvetsiya, Finlyandiya, Estoniya kabi mamlakatlar xalqi nutqida ishlatilishini kuzatganligi, E.A.Agayan arman qishloqlari aholisi nutqidagi evfemizatsiya jarayonini o'rganligi, S.Otayev turkman tili evfemizmlari, G.G.Musaboyev qozoq tili evfemizmlari, V.P.Darbakova mongol xalqi evfemizmlari, N.G.Mixaylovskaya Uzoq Sharq - Chukot, Xanti-Mansiy, Nanay xalqlari tilida uchraydigan evfemizmlarni ilmiy tahlil qilganligi tahlil qilinib, mavzuning o'rganilish tarixi tadqiqi etiladi.

Аннотация

В данной статье рассматриваются происхождение эвфемизмов как лингвистического средства в мировом языкознании, история изучения этой темы, а также исследования, проведённые узбекскими, российскими и европейскими лингвистами в данной области. Освещается использование эвфемизмов в социальных отношениях, их стилистические особенности и методологические характеристики. Особое внимание уделяется как положительным, так и отрицательным сторонам использования эвфемизмов в рамках речевой культуры, в частности, их способности как смячать выражение, так и абстрагировать подлинный смысл речи. В статье анализируются взгляды E.A. Агаяна, рассматривавшего эвфемизм как многогранное этническое явление, и O.H. Турбачева, изучавшего эвфемизацию в менталитете определённых сообществ, а также применение охотничьих эвфемизмов в речевой практике жителей Швеции, Финляндии и Эстонии. Также рассматриваются исследования С. Отаева (туркменский язык), Г.Г. Мусабоева (казахский язык), В.П. Дарбаковой (монгольский язык), Н.Г. Михайловской (языки народов Дальнего Востока: чукотский, хантыйский, нанайский). Подробно изучается история становления и развития эвфемизмов в различных этнокультурных контекстах.

Abstract

This article explores the origin of euphemism as a linguistic device in world linguistics, the history of its study, and the contributions of Uzbek, Russian, and European linguists to this field. It examines the use of euphemisms in social contexts, their stylistic and methodological features, and emphasizes both the positive aspects of euphemistic expression—such as politeness and sensitivity—and the negative ones, such as obscuring or abstracting the true meaning of speech. The article analyzes E.A. Agayan's view of euphemism as a multifaceted ethnic phenomenon and O.N. Turbachev's studies on euphemisms within specific mentalities and their relation to hunting terminology in the speech of people from Sweden, Finland, and Estonia. It also discusses the research of S. Otayev on Turkmen euphemisms, G.G. Musaboyev on Kazakh euphemisms, V.P. Darbakova on Mongolian euphemisms, and N.G. Mikhailovskaya's work on euphemisms in the languages of Far Eastern peoples such as Chukchi, Khanty-Mansi, and Nanai. The article provides a comprehensive overview of the historical development and cultural significance of euphemisms.

Kalit so'zlar: evfemizm, evfemizm tarixi, nutq, lingvistik vosita, til birligi, disevfemizm, evfemizm tasnifi.

Ключевые слова: эвфемизм, история эвфемизма, речь, языковой инструмент, языковая единица, дисэвфемизм, классификация эвфемизмов.

Key words: euphemism, history of euphemism, speech, linguistic tool, language unit, dis euphemism, classification of euphemism.

KIRISH

Evfemizm atamasi grek tilidan olingan bo'lib, noo'rin birlikning nozik ma'noli, qo'pol bo'lmagan birlikka almashinuvi sifatida qaraladi. A.A.Reformatskiy "Evfemizmlar taqiqlangan (tabulangan) so'zlar o'rniga qo'llanishga ruxsat berilgan so'zlar" deya ta'rif beradi. "Лингвистический энциклопедический словарь"da esa "Evfemizm – bu so'zlovchi nazarida qo'pol, noqulay bo'lgan so'z va ifodalar o'rnida qo'llangan, ularga ma'nodosh bo'lgan emotsional betaraf so'z va ifodalar" deyiladi. A.Hojjiyevning 2002-yilda qayta nashr qilingan "Lingvistik terminlar izohli lug'ati"da evfemizmga quyidagicha izoh beriladi: "Evfemizm (grek. euphemismos; eu – yaxshi, phemi – gapiraman) narsa-hodisaning ancha yumshoq formasidagi ifodasi; qo'pol, beadab so'z, ibora va tabu o'rnida qo'pol bo'lmagan, botmaydigan so'z, iborani qo'llash. Masalan, ikkiqat so'zi o'rnida homilador, og'ir oyoqli so'zlarini qo'llash." Biroq lug'atda disfemizmga doir fikr bildirilmagan. Evfemik ma'no yuklangan ifodalar antik davrdan boshlab olimlarda qiziqish uyg'otgan. O.M.Freydenberg tahriri ostida chop etilgan "Античные теории языкознания и стиля" nomli asarda "evfemizm" tushunchasi Demokrit, Platon, Aristotel tomonidan ham tilga olinganligi haqida ma'lumot beriladi. Demak, bu til birligi haqida qadimgi davrlarda ham bilishgan, ulardan foydalanishgan va hozirga qadar istifoda etishadi. "Dastlab, evfemizmlar XII-XV asrlarda ingliz tilida paydo bo'lgan. XIV asrlarda frantsuz madaniyati urf bo'la boshlaydi, bu esa tilda ham o'z aksini topadi" degan qarash ham bor.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ingliz tili tarixini o'rgangan olim R.Byorchfild Choser nazmining evfemik birliklari misolida tadqiqot olib borar ekan, evfemizm she'riyatning juda qulay uslubiy vositasi ekanligini e'tirof etadi. R.Byorchfild Choserni birinchi bor o'z ijodida intim munosabatning evfemik shaklini berganligini ta'kidlaydi. Shekspir esa bu yo'nalishni buzgan holda, o'zining obrazlarini his-hayajonli birliklar bilan ifodalab, evfemizmdan faqatgina stilistik bo'yoqni kuchaytirish vositasi sifatida foydalanadi. XVI asrning yarmiga kelib nutqiy madaniyatni yuksaltirishga bo'lgan urinish kuchayib, Xudo, insonning avratlari va u bilan bog'liq narsa-hodisalar nomini ishlatmaslikka qarshi kurash olib boriladi va bu Shekspir ijodida ham o'z aksini topa boshlaydi. Kurash XVIII asrga qadar davom etib, S.Richerdsonning "Pamella" asarida ba'zi nozik vaziyatlarning evfemik shaklini juda madaniy tarzda qo'llaganini ko'rish mumkin. Masalan, muallif Он хочет погубить меня ifodasi o'rnida He позвольте мне, о небеса, принадлежать ему jumlasini qo'llaydi. XIX asrga kelib o'zgacha madaniy hayot tarzi shakllanadi, erkaklar ishlab chiqarish bilan band bo'lishlari, ayollar esa o'zlarini turmush o'rtoqlari va oilasiga baxsh etishlari lozim bo'ladi. Axloqiy va rasmiy senzura kuchayib, noziklik, nutqiy madaniyat yanada rivoj topa boshlaydi. Shekspir asarlarida uchraydigan "odobli oilalarda qo'llanmaydigan va ovoz chiqarib o'qish mumkin bo'lmagan" ifodalarni qayta tahrir qilgan Tomas Bodler ayni davrlarda katta shuhrat qozonadi. U adibning 10 tomlik asarlar to'plamiga muharrirlik qiladi va Тот кто убил моего отца и сблазнил мою мать kabi jummalarni Тот кто убил моего отца и развратил мою мать tarzida o'zgartiradi. XX asrga kelib nafaqat inson a'zolari, balki hayvon va hasharot, kasallik va narsa-hodisalar nomini evfemalashtirish ham avj oladi. Chunki jahon urushi davrida odam savdosi, yetimlik, fohishabozlik rivoj topa borgan sari evfemik birliklar va argotizmlar ham ko'payib boradi. Ularning ma'noviy xususiyatlari zamon va makonda, insoniyat xattiharakati va holati bilan bog'liq holda tomir yoza boshlaydi. Evfemizm hodisasi XX asr boshlarida umumtilshunoslikda J.Vandriyes, L.A.Bulaxovskiy kabi tilshunoslar tomonidan soha bilan bog'liq adabiyotlarda qayd etilgan bo'lib, ularning fikr-mulohazalari evfemizm mohiyati tavsifining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu hodisani alohida millat, alohida jins vakillari (masalan, oltoy ayollari nutqi) misolida tadqiq etgan olimlar sirasiga A.N.Samoylovich, N.A.Baskakovlarni kiritish mumkin. Ular evfemizmni ko'p qirrali etnik hodisa sifatida yoritishga harakat qiladilar. E.A.Agayan, O.N.Turbachevlar ham ma'lum guruh, mentalitet doirasida ushbu jarayonni tadqiq etadi. Masalan, O.N.Turbachev Yevropa ovchilari va ov mavsumi bilan bog'liq evfemizmlarning Shvetsiya, Finlyandiya, Estoniya kabi mamlakatlar xalqi nutqida ishlatilishini kuzatsa, E.A.Agayan arman qishloqlari aholisi nutqidagi evfemizatsiya jarayonini o'rgandi. S.Otayev turkman tili evfemizmlari, G.G.Musaboyev qozoq tili evfemizmlari, V.P.Darbakova mongol xalqi evfemizmlari, N.G.Mixaylovskaya Uzoq Sharq - Chukot, Xanti-Mansiy, Nanay xalqlari tilida uchraydigan evfemizmlarni ilmiy tahlil qilishgan. Shuningdek, Tuva tilida uchraydigan evfemizmlar borasida S.P.Vanshteyn, Sh.Ch.Sat, ingliz tilida uchraydigan evfemizmlar xususida

I.V.Arnold kabi tadqiqotchilar ham o'z ishlarida ma'lum darajada fikr bildirganlar. A.A.Reformatskiy tabu o'rnida qo'llanilayotgan evfemik birliklarni etnik taraqqiyot bilan bog'liq deb hisoblaydi. Tabuning paydo bo'lishiga turli bid'at va xurofotlar sabab bo'lganligini aytib, evfemizmlar uning nomini yopish uchun xizmat qilishini ta'kidlaydi. R.A.Budagov tabuning paydo bo'lishiga insoniyatning e'tiqodi turki bo'lganligini va bu ma'lum ma'noda tafakkur rivojining asosi ekanligini e'tirof etgani holda, evfemizm yuzaga kelishida muhim omil emas deb hisoblaydi, chunki tabu boshqa sabablarga ko'ra vujudga kelgan. Evfemizm esa nutqiy madaniyat yuzasidan aytish noqulay bo'lgan vaziyatni yumshatish uchun qo'llanadi.

Evfemiya hodisasi B.A.Larin, A.M.Katsev, N.TS.Boschayeva, L.V.Artyushkina, G.G.Kujim va boshqa tilshunos olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, uning turli nuqtayi nazardan turli jihatlari yoritilgan. Masalan, L.V.Artyushkina evfemizmning almashinishini va semantik tipini tadqiq etgan bo'lsa, N.TS.Boschayeva tomonidan uning pragmatik aspekti batafsil o'rganiladi. G.G.Kujim evfemizmni tilning "meliorativ" vositasi sifatida yoritadi, A.M.Katsev uni ijtimoiy psixologik-jihatdan talqin etadi. Qayta nomlash bilan bog'liq tomoni esa N.M.Berdova tomonidan tadqiq etiladi va izlanishlar natijasida evfemizmning 4 jihati aniqlanadi: –lisoniy; –psixologik; –ijtimoiy; –pragmatik. N.M.Potapova tilshunoslar tadqiqotlari natijasiga ko'ra, ayni jarayonning quyidagi belgi(mezon)larini ko'rsatadi: – denotatning stigmatikligi (salbiy bo'yoqdorligi) ("stigma" tushunchasi N.M.Berdova tadqiqotida sharhlanadi: "Stigma ostida nafaqat predmetning antetsedentda aks etgan salbiy xususiyati, balki salbiy taassurot uyg'otish xossalari ham tushuniladi"); – ijobiy bo'yoq hosil qilish; – ifodaning asliyatini saqlash. E.P.Senechkina qo'shimcha belgilarini ham ko'rsatadi: – evfemizmning denotat salbiy bo'yog'ini yumshatuvchi semantik noaniqligi; – denotatni ijobiylashtirishda gap qaysi predmet yoki hodisa haqida ketayotganligining anglashilishini ta'minlovchi formal tabiati. U ushbu o'lchovlarga javob bermagan ifoda evfemizm emasligiga va bu fikrga shu hodisani o'rganishga harakat qilgan barcha olimlar qo'shilishini ta'kidlaydi. V.P.Moskvin "Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка" asarida evfemizmlarning kategorial maqomi, evfemizatsiya usulining qo'llanish sferasi, shuningdek, evfemizmlarning qator yondosh hodisa (psevdoevfemiya, kriptologiya, ezop tili, dezinformatsiya, obrazli ifoda)lar bilan o'zaro munosabatini tadqiq qildi. Evfemizmlarning mavzu bilan bog'liq va situativ xususiyatlari, qo'llanishi, yasalishi, sinonimik ham leksik tizimdagi o'ri, lison va nutqqa munosabati, leksikografik tavsifiga doir fikrlarini bayon etdi.

XULOSA

XXI asrdan boshlab birgina rus tadqiqotchilari tomonidan evfemizm mavzusi doirasida 30 ga yaqin nomzodlik dissertatsiyalari yoqlangani bu hodisani o'rganish yangi kuch olayotganidan dalolat beradi. O'zbek tilshunosligida bu atama 1963-1964-yillarda N.Ismatullayevning "Hozirgi o'zbek tilida evfemizmlar" nomli dissertatsiyasi orqali o'rnashgan bo'lib, olim o'sha yillarda chop etilgan maqolalarida mavjud hodisa haqidagi mulohazalarini bayon qiladi. U ham evfemizmning paydo bo'lish tarixiga to'xtalib, tabu bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Shuningdek, evfemizm tasnifi xususida turli tilshunos olimlar qarashlariga fikr bildirib, o'z ishlarida uning yaratilish sabablariga ko'ra tasnifini taklif etadi. 1997-yilda A.Omonturdiyev evfemizmni uslubshunoslikning tadqiqot ob'ekti sifatida allaqachon o'z echimini topishi kerak bo'lgan mavzusi sifatida keng doirada o'rganib, o'zbek nutqining evfemik asoslarini tadqiq qiladi. U ham yuqoridagi fikrga qo'shilgan holda, evfemizmlarni etimologik, ijtimoiy-madaniy aspektida o'rganish kerak deb hisoblaydi. Evfemik ma'noning evolyutsiyasiga, yondosh hodisalarga va til sathiga munosabatiga e'tiborini qaratadi. Shu bilan birga, uni qo'llanish darajasiga ko'ra umumnutqiy va xususiy nutqiy evfemaga ajratib, ifoda usullarini o'rganadi. Tasnifiy xarakterdagi bu izlanish o'zbek tili nutqining evfemik birliklari haqida ko'proq amaliy ma'lumot beradi. Bungacha esa mualliflar jamoasi tomonidan 1983-yilda nashr etilgan "O'zbek tili stilistikasi" o'quv qo'llanmasida evfemizm hamda kakofemizm (disfemizm) xususida ma'lum darajada fikr yuritilgan edi. Vaqt o'tib, til taraqqiyoti, global muammolarning echimi uslubshunoslikni notiqlik san'ati maqomiga ko'tarishni, jumladan, professional nutqning barcha tarmoqlarini - chorvador, ovchi, dehqon, yurist, jurnalist, diplomat, baxshi, shifokor, kurashchi, sovchi, to'quvchi, tikuvchi, temirchi, san'atkor, rassom kabilar nutqini fundamental tadqiq qilish, xususan, ularning evfemik vositalarini yozib olish, evfemiologiyani ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan mustaqil soha – tilshunoslikdan o'sib chiqqan fan sifatida asoslash, dastur va darslik, lug'at tuzish kabi muammolarni davr taqozo qiladi va A.Omonturdiyev muayyan

PEDAGOGIKA

soha evfemiyasi, ya'ni chorvador nutqiga xos evfemik vositalarni etnolingvistik nuqtai nazardan tavsiflashga bag'ishlangan "Professional nutq evfemikasi" nomli doktorlik dissertatsiyasida yuqoridagi masalalarni hal etish maqsadida chorvadorlar nutqidagi, xususan, chorvadorlarning hayoti, yashash tarzi, dunyoqarashi, urf-odatlarini, an'analari, marosimlari bilan bog'liq holda vujudga kelgan evfemizmlarni tadqiq qildi. Ko'rinadiki, evfemizm o'zbek tilshunosligida disfemizmga nisbatan kengroq o'rganilgan bo'lib, bugungi kunga qadar yuqorida sanab o'tilgan olimlar tomonidan evfemizmning ko'proq nutqiy qatlam sifatidagi xususiyatlari sistemali tadqiq etilgan. Uning yondosh hodisalarga munosabati, turdosh bo'lgan troplari, til sathidagi o'rni belgilanganligi, lisoniy va nutqiy evfemalar farqlanib, evfemik ma'no kategoriyalari funktsional-uslubiy jihatdan tasnif qilinganligi ahamiyatli. Qolaversa, o'zbek tilshunoslari orasida ayni masala yuzasidan hanuz bahs-munozaralar olib borilayotganligi uning turli sohalar bo'yicha chuqurroq o'rganilishi lozimligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ismatullayev N. Hozirgi o'zbek tilida evfemizmlar. ToshDPI ilmiy asarlari. – T., 1963. 1-kitob.
2. Ismatullayev N. Evfemizmlarning lug'at sostavini va so'z ma'nolarini boyitishdagi ahamiyati. ToshDPI ilmiy asarlari. – T., 1964. 2- kitob.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati, 2-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – 582 b.
4. Omonturdiyev A. Bir so'z lug'ati. – Termiz: Jayxun, 1996.
5. Omonturdiyev A.J. Evfemik vositalarning funktsional xususiyatlari: Filol. fanlari nomzodi... diss. – T., 1997.
6. Omonturdiyev A.J. Professional nutq evfemikasi (Chorvadorlar nutqi misolida): Filol. fanlari d-ri... diss. avtoref. – T., 2009.
7. Xurshida Qodirova. O'zbek tilida evfemizm va disfemizm.-Toshkent. Print nashriyoti.2022.
8. N.M.Mahmudov, A. Nurmonov, A. Sh. Sobirov. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9- sinfi uchun ona tili darslik.-T., "Tasvir" nashriyot uyi, 2019.